

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Сергєєв Володимир Володимирович

ДІЯЛЬНІСТЬ НАРКОМЗЕМУ УКРАЇНИ В 1921-1927 рр.

07.00.02 - Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Запоріжжя - 1993

№ 27.311

Робота виконана в Інституті історії України АН України

Науковий керівник – доктор історичних наук,
професор Панченко П.П.

Офіційні опоненти – доктор історичних наук,
професор Лях С.Р.

– кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Марочкє В.І.

Провідна організація – Київський державний університет
ім. Т.Шевченка

Захист відбудеться "26" травня 1993 р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К.068.52.03 по присуд-
женню наукового ступеня кандидата історичних наук при Запорізь-
кому державному університеті /адреса: 330055, м.Запоріжжя, вул.
Жуковського, 66, к.У, акт.зал/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці держ-
університету.

Автореферат розіслано "24" квітня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

С. Тимченко

Тимченко С.М.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00814249 (S)

І. Загальна характеристика роботи.

Актуальність теми. Здійснюючи завдання розбудови незалежної держави, Україна стала перед невідкладною необхідністю кардинальних перетворень в усіх напрямках економіки, особливо в сфері аграрних відносин, бо саме від ефективності ведення сільського господарства залежить визначальною мірою доля всіх реформуваних, здійснюваних у суспільстві.

Дані особливості визначаються специфікою України, як великої сільськогосподарської держави. Сільське господарство є найважливішим компонентом її господарського механізму. Україна споконвічно була землеробською країною. Землі здебільшого достатньо врожайні, третина світових чорноземів зосереджена в Україні. Розв'язати проблему створення на селі нових виробничих відносин, форм організації праці, не відновивши системи сільськогосподарської кооперації та кредиту, нарешті, не зробивши селянина господарем своєї землі, просто неможливо.

В Народному комісаріаті землеробства України /Народний комісаріат земельних справ - Наркомзем, НКЗ/ враховували значення цих факторів. У звіті НКЗ за 1920 р., зокрема, вказувалось, що селянське господарство втратило стимул ринкового чинника, в той же час воно не набуло ніяких нових імпульсів колективного господарювання. Замінити цей стимул одним голим понуканням також недостатньо, як компенсувати гру економічних течій одними дикретами. В цьому зникненні виробничого інтересу з одного боку і у відсутності нових колективних стимулів з іншого полягає джерело господарської розрухи¹. Дані проблеми безперечно залишаються вельми актуальними і в сьогоднішній суверенній Україні.

І тут виняткове значення належить функціональності держави, її органів, які регулюють процеси становлення певних відносин в аграрному секторі. Аналізуючи значення державного апарату, наукова теорія вказує, що аналогічно до того як у окремої людини, для того щоб вона почала діяти, всі спонукальні сили, які викликають її дії, неминуче мають пройти через її голову, повинні перетвори-

І Отчет Народного комиссариата земледелия за 1920 г. // Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины.-Х.; 1921.-С.4.

тися у спонуки волі, так само і всі потреби громадянського суспільства, - незалежно від того, який клас у даний час панує, - неминуче проходять через волю держави, щоб у формі законів дістали загальнообов'язкове значення.

В 20-х роках сільське населення складало приблизно 80 % всього населення республіки. Український етнос фактично був виключно сільським. В зв'язку з п'ятирічним ювілеєм НКЗ України в 1925 р., Х.Раковський зазначав, що Народний комісаріат землеробства мав би бути на чолі всіх комісаріатів, а українське населення в Наркомземі має бачити не тільки "представника своїх господарських і політичних інтересів, але й представника своїх національних інтересів"¹.

Історія діяльності Наркомзему України таїть в собі інструмент наукової політики і здатна бути корисною в здійсненні перебудови системи управління по переходу до ринкових відносин. Вивчення і об'єктивна оцінка минулого як позитивного, так і негативного досвіду в галузі державотворення, дозволяє примножувати позитивні набутки, сприяє визначенню нових шляхів та засобів вдосконалення державного апарату. Як механізм вироблення наукової політики результати дослідження історії Наркомзему України можуть бути використані і в галузі збагачення історичної освіти та поширенні історичних знань. В цьому й полягає наукова і соціальна актуальність аналізу діяльності Наркомзему України в роки здійснення нової економічної політики /1921-1927 рр./.

І хоча деякі дослідники закликають відмовитися від традиційної концепції, зняти "непівські окуляри", які, на їхню думку, не дають можливості простежити її суперечності², вважаємо, що це належить здійснювати лише на підставі всебічного осмислення історичного досвіду.

1 Раковский Х. Народному Комиссариату земледелия Украинской Советской Социалистической Республики // Вісник Народного комісаріату земельних справ УСРР /Далі - Вісник Наркомзему/. - 1925. - № 3-4. - С.15.

2 Лихолобова З. Всесоюзна наукова конференція "Неп - ідеї, практика, уроки" // Укр.іст.журн. - 1991. - № 4. - С.150.

Хронологічні рамки дослідження /1921-1927 рр./ охоплюють ви-
нятково важливий період, коли розвиток сільського господарства і
села взагалі визначились принципами непу, переважали саме еконо-
мічні методи розв'язання проблем в аграрній галузі. Селянин був
зацікавлений у наслідках своєї праці і це мало могутній вплив на
піднесення продуктивних сил сільського господарства. Цей період
характеризувався фактично першим домінуванням безгальмівного роз-
витку індивідуального сектора в сільськогосподарській економіці
використанням найманої праці в аграрній галузі, розширення широ-
кої свободи господарського підприємництва. Цей період логічно
розподіляється на два етапи: початок 20-х рр. /перехід до непу/,
середина 20-х рр. /поглиблення ринкових відносин/. Протиріччя не-
півського періоду полягало в прихованій боротьбі двох протилежних
тенденцій. Перша з них, пов'язана з необхідністю створення ефек-
тивної економіки завдяки спільному розумінню з селянством. При-
хильники другої тенденції прагнули форсовано розпочати перехід
до соціалістичних відносин, що могло здійснитися тільки внаслідок
радикальної трансформації сільської економіки.

Стан наукової розробки проблеми. Аналізуючи історіографічний
аспект проблеми, зазначимо, що праці можна розділити на наступні
найбільш характерні групи. До першої з них слід віднести праці,
що безпосередньо присвячені діяльності Наркомзему України. Надзви-
чайно цікавий фактичний матеріал міститься в ювілейному номері
журналу "Вісник Народного комісаріату земельних справ України"
/далі "Вісник Наркомзему України"/ № 3-4 за 1925 р., що спеціаль-
но присвячений п'ятій річниці діяльності Наркомату. В часописі
опубліковані спогади керівників Наркомзему, спеціалістів сільсько-
го господарства, відповідальних працівників та функціонерів апа-
рату на місцях. Хоча значною мірою статті носять інформаційний
характер, написані під впливом емоцій, що ускладнює усвідомлення
суті багатьох явищ, наукова цінність їх є незаперечною. У мате-
ріалах Б.Вікторова¹, Т.Вінникова², М.Вольфа³, Я.Дудника⁴,

1 Вікторів Б. Пять лет работы Наркомзема УССР // Вісник
Наркомзему. - 1925. - № 3. - 4. - С. 30-36.

2 Винников Т. Чем земельные органы должны ознаменовать
свое пятилетие // Там же. - С. 27-30.

3 Вольф М. Плановая работа Наркомзема и вехи с.-х. полити-
ки на протяжении пяти лет его работы // Там же. - С. 36-44.

4 Дудник Н. Итоги и перспективы // Там же. - С. 20-26.

В. Качинського¹, К. Кононенка², М. Левенштама³, Х. Раковського⁴ спостерігаються серйозні роздуми, фактично перша спроба аналізу діяльності Наркомату. Зокрема Х. Раковський зазначав, що в 1919 р. державні органи припустили помилку, намагаючись залишити занадто багато землі за цукровими заводами та радянськими господарствами. На його думку, помилкою був також неправильний підхід до колективізації сільського господарства, що на практиці зводилось до намагань примусити селян ввійти з майном у комуни. Він підкреслював, що така політика не відповідала прагненням українського селянства⁵.

В статтях Б. Вікторова, Т. Віннікова, Я. Дудника, В. Качинського, М. Левенштама міститься аналіз пріоритетних напрямків діяльності Наркомату. Їх можна розглядати як першу спробу встановити певну періодизацію діяльності Наркомзему України⁶.

Привертає увагу дослідження М. Вольфа, який здійснив спробу проаналізувати діяльність Наркомату через пряму планових проблем⁷. Російський Наркомзем у 1920 р. відпрацював ідею адміністративного регулювання вдосконалення сільського господарства. Один з ідеологів цієї концепції В. Осинський /Оболенський/ відзначав, що головна проблема соціалістичного будівництва на селі полягає в масовому примусовому втручанні в його життєдіяльність держави. Воно зароджується в боротьбі проти так званого недосіву. Вимагається неодмінно засіяти весь ярівий клин. На наступний рік до цього додаються вимоги, чим саме засівати і як обробляти землю⁸.

1 Качинский В. Перед НЭПом // Там же.-С.54-58.

2 Кононенко К. Первый "коллективный договор" с агрономами // Там же.-С.51-53.

3 Левенштам М. Воспоминания о земельной работе в Одесской губернии // Там же.-С.45-48.

4 Раковский Х. Народному комиссариату земледелия Украинской Советской Социалистической Республики // Там же.-С.12-19.

5 Там же.-С.15-16.

6 Див.: цит. праці.

7 Див.: цит. праці.

8 Осинский Н. Государственное регулирование крестьянского хозяйства.-М., 1920.-С.9.

В той же час, на відміну від ідеї адміністративного регулювання сільським господарством, НКЗ України вбачав вихід з кризи у створенні нових суспільно-економічних зв'язків у формі кооперації. Це знайшло своє втілення у тезах, запропонованих і Аграрному з'їзду /листопад, 1920 р./. В них вказувалося, що прагнення до кооперування сільського господарства повинне в найближчому майбутньому набути масового, різноманітного характеру в такій же мірі, в якій тепер є масовим намагання селян до розриву старих господарських форм і до різноманітного виявлення своєї творчої ініціативи, соціалістична влада має визнати в методі кооперування основний шлях масового залучення дрібних селянських господарств до загального плану соціалістичної перебудови народного господарства¹.

В узагальненнях М.Вольфа міститься інформація про те, як Наркомзем України виробляв свою позицію по принципових проблемах розвитку сільського господарства. Вони зводяться до політики стосовно середняцького трудового селянства, концепції продподатку, напрямків реорганізації сільського господарства степу і лісостепу України, проблеми кредитів, десятирічного плану землеустрою тощо².

К.Кононенко аналізує витoki кадрової політики Наркомзему. Зокрема, розглядається перша "колективна угода" з агрономами, яка фактично зафіксувала перехід спеціалістів сільського господарства до безпосередньої співпраці з державою³.

На сторінках журналів "Бюлетень Наркомзему" /1922-1925/ та "Вісник Наркомзему" /1925-1926 рр./ публікувались матеріали, присвячені не тільки актуальним проблемам діяльності Наркомзему, а й його місцевих органів. В статтях висловлювались оригінальні роздуми про шляхи оптимізації діяльності апарату Наркомзему України, усталення зв'язків з місцевими земельними органами, поточні завдання земельної політики⁴.

1 Вольф М. Цит. праця.-С.38.

2 Там же.

3 Кононенко К. Цит. праця.

4 Одинцов А. Ближайшие организационные мероприятия // Бюлетень Наркомзема. 1923.-№ 39.-С.6-9; № 40.-С.11-16; Славуцкий Г. Реорганизация НКЗ // Там же.-1923.-№ 38.-С.3-4; Кононенко К. Современное состояние с.х. Украины и потребности его в кредите // Там же.-№ 41.-С.3-14.

Всі вищезазначені джерела мають велике значення для розуміння і наукового простеження діяльності НКЗ України в 20-х рр. Проте вони не можуть у всій повноті об'єктивно висвітлити проблему функціонування цього органу. Така мета і не переслідувалась. "Час писати історію нашої аграрної революції й нашої земельної роботи ще не настав", - відзначав один з фундаторів Народного комісаріату земельних справ України Б.Вікторов¹.

Відзначимо статті В.Лебединського², С.Соловйова³, О.Турубінера⁴, в яких розглядалися питання координації діяльності наркомземів союзних республік. Вказані праці вийшли друком в 1929-1930 рр., коли формувалася командно-адміністративна система, панували централістські тенденції. В роботах присутнє відзеркалення реальних тодішніх уявлень стосовно державного будівництва. Водночас праця С.Соловйова містить певний корисний матеріал, який відображає такі форми координації політики земельних органів республік у 20-х рр. як наради наркомів, керівників функціонуючих підрозділів⁵.

До іншої групи правомірно віднести праці, що опосередковано характеризують діяльність Наркомзему України. В них висвітлюються проблеми розвитку сільського господарства республіки, аграрної політики держави, зміни в законодавстві в зв'язку з переходом до нової економічної політики тощо. Вказані праці мають відношення до теми дослідження, бо в Положенні НКЗ /1927 р./ відзначалося: "Народний комісаріат земельних справ відає загальним керівництвом і здійсненням усіх заходів у царині сільського, земельного, лісового, водяного /водного - авт./ і рибного господарства, а також ветеринарної справи"⁶.

1 Вікторов Б. Пять лет работы Наркомзема УССР // Вісник Наркомзему. 1925.-№ 3-4.-С.55.

2 Лебединский В. К образованию союзного наркомата земледелия // Сов.строительство. 1929.-№ 12.-С.31-37.

3 Соловьев С. Союзный Наркомзем и его задачи // Там же.- 1930.-№ 1.-С.24-37.

4 Турубинер А. Союзный Наркомзем и наркомземы союзных республик // Соц. реконструкция сельского хозяйства.-1930.-№9-10.-С.211-221.

5 Соловьев С. Цит. праця.-С.25-26.

6 Бюлетень Наркомзему 1927.-Ч.53.-№ 290.

Відзначимо при цьому праці безпосередніх учасників діяльності Народного Комісаріату земельних справ. В роботах Д. Мануїльського¹, М. Владимиrowa², І. Клименка³, Н. Дудника⁴, О. Шліхтера⁵, О. Одінцова⁶, О. Триліського⁷, які в різний час очолювали НКЗ, голов-

1 Мануїльський Д. Земельная политика на Украине // Экон. жизнь. 1980.-№ 125; Він же. О нашей политике в деревне // Коммунист.-Х., 1920.-№ 2.-С.5-8; Він же. Классы, государство, партия в период пролетарской диктатуры.-М.-Л., 1928.-98 с.

2 Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос.-Х., 1920 /УССР № 35/; Його ж. Продовольча політика Радянської влади на Україні.-Х., 1920 /УРСР, Ч.68/; Його ж. Основные задачи земельных органов // Бюллетень Наркомзема.-1922.-№ 1.-С.1-4.

3 Клименко И. Доклад Наркомзема IV сессии Всеукраинского Центр. исп.ком. УП созыва о землеустройстве // Бюллетень Наркомзема.-1923.-№ 41.-С.80-87; Його ж. Доклад Наркомзема IV сессии Всеукраинского Центр.исп.ком. УП созыва о законе о лесах // Там же.-С.59-42. Його ж. Доклад Народного комиссариата земледелия по землеустройству /к IV сессии Всеукраинского Центр.исп.ком. // Там же.-1924.-№ 43.-С.36-44; Його ж. Доклад Наркомзема на Всеукр. с"езде по сельскохозяйственному кредиту // Там же.-1925.-№ 5-4 /53-54/.-С.1-11 та ін.

4 Дудник А. Сельскохозяйственный кредит Украины // Бюллетень Наркомзема.-1923.-№ 32-33; С.1-2. Див. також: Центр.держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України /далі - ЦДАВО України/. Ф.537, оп.1, spr.6555, арк.1-62.

5 Шліхтер О. Сільськогосподарська наука і земельна практика // Хозяйство Украины 1928.-№ 4.-С.5-8; Його ж. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти.-М., 1975; Його ж. Вступительная речь на I-й сессии научно-консультационного совета при Наркомземе /1927/ // Шлихтер А.Г. Экономические проблемы строительства фундамента социализма.-М., 1982.-С.337-341.

6 Одінцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація.-К., 1928. Його ж. Питання колективізації /до Всеукраїнського з"їзду колгоспів/ // Більшовик України.-1928.-№ 4.-С.17-38.

7 Трилиський А. Надо решительно перестроиться // Бюлле-

на увага приділялась виявленню чергових завдань в галузі сільсько-господарської політики, її взаємозв'язку з економічним будівництвом. Обґрунтовувались заходи, спрямовані на подолання труднощів, недоліків в процесі реалізації нової економічної політики.

В монографії "Очерки аграрной революции на Украине", вийшла друком в Харкові 1922-1923 рр. двома випусками, її автор В. Качинський, на основі значного статистичного матеріалу аналізує аграрну політику держави, особливо процес розподілу землі між селянами і проблеми організації колективних і радянських господарств¹. Слід відзначити, що його праці мають значний інтерес для дослідників, побудовані на ґрунтовному фактичному матеріалі².

До 10-річниці Жовтневої революції видані праці синтезуючого характеру, в яких висвітлювались зміни, що відбулися в сільському господарстві республіки, аналізувалась політика держави в цій сфері³.

Значний вклад в розробку проблем державного будівництва в Україні зробив вчений-прист Б.М.Бабій. У монографії "Українська

тень Наркомзема.-1923.-№ 41.-С.14-20. Його ж. Погроза плановому землевпорядженню // Вісник Наркомзему.-1925.-№ 15-16.- С.3-5; Він же. Годі переділяти землю - час господарювати на ній // Там же.-С.25-31. Аграрне питання та аграрна політика. Наркомзем, Харків, 1927. Його ж. В боях за соціалізм // Шляхи соц. реконструкції с.г.-1930.-№ 3.-С.3-15.

1 Качинський В. Очерки аграрной революции на Украине: Вып. I. Уравнительный раздел земли. Х., 1922. Його ж. Вып. 2. Обобществление сельского хозяйства. Х., 1923.

2 Його ж. Степное земледелие // Хозяйство Украины.-1925.-№ 1-2.-С.152-157; Його ж. Молодая поросль фермерства в Украинской степи // Там же.-1925.-№ 6.-С.98-106; Його ж. Стихия и сельское хозяйство степных районов // Там же.-1928.-№ 4.-С.9-16; Його ж. Берновое хозяйство Украины // Там же.-1929.-Ч.3. та ін.

3 Вольф М.М. Сільське господарство України на десяти роковини Жовтня.-Х., 1927; Його ж. Передмова // Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. Х., 1927.-С. III-XX; Диференціація селянських господарств на Україні.-Х., 1927; Одинцов О.В. Шлях розвитку сільського господарства в радянських умовах /до X з'їзду КП/б/У.-Х., 1927; Луценко С.К.

радянська держава в період відбудови народного господарства /1921-1925 рр./" досліджується широкий спектр питань, пов'язаних з перебудовою державного апарату України в умовах нової економічної політики.

Аналізується місце і роль наркоматів у системі державного управління республіки, значення і наслідки адміністративно-територіальної реформи України. Розглядаються зміни в системі земельного законодавства України, "Закон про ліси", "Ветеринарний кодекс УРСР". Все це має істотне значення для аналізу розглядуваної нами проблеми, вказані документи готувалися апаратними працівниками Наркомзему України¹.

В роботах біографічного характеру², а також, присвячених аграрній історії, мають місце окремі сюжети, які, в певних частковостях, характеризують діяльність НКЗ України. Хоча вони й не створюють повної картини функціонування цього органу, цінність їх є незаперечною³.

Окремо слід відзначити праці провідних того часу економістів або фахівців в галузі державної статистики - В.Якиманського,

Сільське господарство України та політика партії. Х, 1927; Його ж. Що дає селянам індустріалізація країни. Х., 1927; Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років /підсумки радянської аграрної політики/ // Укр.агрном.-1927.-№ 10-11.-С.8-20.

1 Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства /1921-1925 рр./.-К., 1961.

2 Бав'ялов Б. Дмитро Захарович Мануїльський.-К., 1965; Кольяк Т.М. Степан Кузьмич Луценко.-Х., 1970; Лубенський П., Ванцак Б. Олександр Григорович Шліхтер.-К., 1978; Суярко Л.О. Дмитро Захарович Мануїльський.-К., 1979 та ін.

3 Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні /1917-1923 рр./.-К., Донецьк, 1975; Історія Української РСР: В 8 т.-10 кн.-К., 1977-1979.-Т.5.-1977; Істория государства и права Украинской ССР.-Т.2.-/1917-1987 гг./ К., 1987; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/ Харків, 1991; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. К., 1990; Сургай Г. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс. К., 1992.

С.Соснового, Л.Бухановського, О.Альтермана, С.Кривецького, М.Гуревича та ін. В той час економічна та статистична наука не були ще прислужницями політичної кон'юнктури. В цих працях об'єктивно аналізувались процеси розшарування селянства, наслідки аграрних перетворень, стан сільськогосподарського виробництва, оренда землі, реманенту, худоби, системи землеробства тощо¹. Ці дослідження відзеркалюють жагучі проблеми, що поставали перед Наркомземом України в складні 20-ті роки.

Аналіз статистичних джерел дає підстави зробити висновок, що сільське господарство України в двадцяті роки в переважній мірі було індивідуальним аграрним виробництвом. Воно за генезисом було традиційно-сімейним, дрібнотоварним, існувало передусім для задоволення власних натурально-споживчих потреб селянської родини. В зв'язку з цим привертає особливу увагу праці представників організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці - О.Чаянова, М.Маєрова, а на Україні - О.Челінцева, О.Філіповського та ін.² З Україною О.Чаянов мав досить тісні творчі зв'язки,

1 Якиманський В. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. Х., 1922; Сосновий С. Оренда землі на Україні. Х., 1928; Кривецький С. Емкость крестьянского рынка Украины в 1924/25 хозяйственном году: Опыт статистико-экономического исследования. Х., 1925; Бухановский Л. Социально-экономическая характеристика крестьянских хозяйств, сеющих свеклу, по данным выборочного обследования // Производственная компания по Киевскому отделению Сахаро-треста за 1923/24 год. К., 1925, С.-214-235; Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины: Очерк I. Х., 1925; Він же. К вопросу дифференциации сельского хозяйства Украины: Очерк второй.-Х., 1925; Він же. Питання сучасного селянського господарства України.-Х., 1927.

2 Чаянов А.В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства. Л.-М., 1924; Його ж. Организация крестьянского хозяйства. Л.-М., 1925; Його ж. Крестьянское хозяйство. Избр. труды. М., 1989; Його ж. Избранные труды.- М., 1991; Макаров Н.П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. М., 1920; Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. Х., 1919; Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні.К., 1926 та ін.

керував тут цілим рядом досліджень¹, видавав окремі праці, зокрема в харківському "Агрономическом журнале". Представники, очолюваної ним школи, добре знали і часто використовували праці та інші матеріали українських статистиків, економістів, істориків тощо. Ідеї та практичні розробки школи впроваджувались на Україні в період непу. О.Чаянов та його однодумці обґрунтовували природу сімейно-трудового селянського господарства. Фактично мова йшла про господарство середняка, яке в доколгоспний період переважало на селі. Представники цього напрямку аграрної думки аргументовано стверджували, що сімейне селянське господарство мало велику стійкість і виживало в скрутних економічних умовах, за яких господарства, засновані на найманій праці, не могли функціонувати. Тому О.Чаянов, його прихильники висловлювались за розвиток сімейно-трудових господарств. Крім цього вони усвідомлювали, що селянські господарства не мають можливості розвиватися ізольовано від соціально-економічного розвитку держави. О.Чаянов бачив вирішення цієї проблеми у вертикальній кооперації. Головна ідея її полягала в тому, що в процесі виробництва індивідуальне селянське господарство відщеплювало від себе окремі галузі, що їх швидко здійснювали одноосібно, і об'єднувалося для виконання цих робіт з іншими господарствами².

Представники організаційно-виробничого напрямку віддавали перевагу кооперації різних форм господарств. Комбінація цих форм на основі матеріальної зацікавленості учасників надійно забезпечувала ефективність сільськогосподарського виробництва. Слід зазначити, що сімейне селянське господарство, вступивши в таку кооперацію, зберігалось як самостійна господарська одиниця, селянин відчував себе рівноправним учасником виробництва, безпосередньо зацікавленим у результатах праці. Необхідно підкреслити, що

1 Чаянов А.В. Бюджеты крестьян Старобельского уезда /Под ред. А.В.Чаянова/. Х., 1915; Його ж. Опыт разработки бюджетных данных по сто одному хозяйству Старобельского уезда Харьковской губернии.-М., 1915.-Т.І.-Введение. История. бюджет. исследований.

2 Чаянов А. Сельскохозяйственная кооперация как форма организации сельскохозяйственного производства СССР // Экон.образование.-1925.-№ 5.-С.65-67.

більшість агрономів, які працювали в системі Наркомзему України, поділяли ці погляди.

Отже, дослідники 20-х років досягли певних успіхів у вивченні українського селянського господарства. Вони ввели в науковий обіг значний фактичний матеріал, дали вірну оцінку багатьом сторонам життя селянства. Зазначимо, що ці досягнення науковців в той час не були використані. Більшість вчених - аграрників була репресована в 30-х роках.

В 50-ті роки під безпосереднім впливом офіційної ідеології _____ розробка і аналіз проблематики нової економічної політики практично не здійснювалась. Лише з другої половини 50-х років почався новий етап у дослідженні проблем доколгоспного селянства. Зокрема, в історіографії другої половини 50-х - середини 80-х років розроблялися питання аграрної політики Української держави в трудах Б.К.Мигаля, Р.Д.Ляха; здійсненню аграрних перетворень присвячені праці М.С.Рубача, І.К.Рибалки, Р.Д.Ляха і М.І.Ксензенка; питання землеустрою і боротьби селян республіки за вібудову сільського господарства розглянуто в роботах П.П.Бачинського, Б.К.Мигаля, О.І.Полоси; відновлення і розвиток сільськогосподарського ринку в умовах непу аналізуються у працях О.І.Полоси, М.В.Меліхової, багатовартісного обміну між містом та селом досліджували О.А.Барсов, С.В.Кульчицький; історію колгоспного будівництва висвітлювали П.М.Денисовець, Б.К.Мигаль; Г.А.Чмига; діяльність комітетів незаможних селян стала темою досліджень М.Д.Березовчука, П.С.Зарорського, П.К.Стояна; проблему функціонування радгоспів розглянуто в працях А.П.Євтушенка, П.П.Панченка, М.Я.Цалюка; зміни в соціально-класовій структурі селянства - І.К.Рибалка, Ф.Г.Турченко, С.Г.Водотика, С.Р.Лях; соціальні протиріччя на селі - Б.К.Мигаль, С.В.Босий, С.Р.Лях та ін.; становлення устрою життя селянства - С.В.Кульчицький, С.Р.Лях, В.І.Марочко, В.В.Калініченко¹.

¹ Див.: Історіографія Історії Української ССР, К., 1986. - С.814-820; Денисовець П.М. Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу // Укр.іст.журн., 1965, № 9. - С.132-137; Бутенко В.І. Період безпосередньої підготовки масової колективізації сільського господарства на Україні в радянській історіографії // Там же, 1967. - № 8. - С.132-136; ІІ ж. Колгоспне будівництво на Україні /1917-1927 рр./ в радянській

Вищеназвані праці дозволяють скласти загальну уяву про обставини, в яких розгорталася діяльність Народного комісаріату земельних справ України в період нової економічної політики. Без врахування фактичного матеріалу, оцінок та висновків цих ґрунтовних досліджень неможливо визначити досягнення української історіографії у вивченні селянської економіки. Крім того, вони допомагають окреслити коло питань, якими займався Наркомзем України в 1921-1927 роках. Разом з тим, деякі оцінки та висновки цих праць потребують, не тільки більш виваженого підходу до їх оцінок, але й уточнення з точки зору їх змісту.

У другій половині вісімдесятих років настає якісно новий період у дослідженні аграрної історії України. Іде бурхливе переосмислення всього, що було накопичено наукою за всі попередні роки. Збільшується кількість джерел, повертаються раніше забуті імена, прискорюється процес розкріпачення історичної думки і, як наслідок, з'являються спроби по-новому глянути на попередню історію¹.

історіографії // Там же, 1971.-№4.-С.133-136; Калиниченко В.В. Доколхозное крестьянское хозяйство Украины в советской историографии // Вестн. Харьк. ун-те, К., 1987.-№ 502.-С.78-86; Історія селянства Української РСР 1917-1989 рр. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. К., 1990.

І Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу.-К., 1988; Діброва С.С., Панчук М.І. Вогонь і поліл // Про минуле заради майбутнього.-К., 1989.-С.69-87; Лях С.Р. Наймена праця в сільському господарстві України в умовах нэпу. К., 1990; Він же. Аграрное перенаселение на Украине в 20-е годы // Вопросы истории СССР.-Вып.55.-Харьков.-1990.-С.41-48; Кульчицький С.В. Між двома війнами /1921-1942 рр./ // Там же. 1991.-№ 8; Він же. Україна як об'єкт комуністичного експерименту // Розбудова держави. 1992.-№ 6.-С.38-46. Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні в доколгоспний період /1921-1929/.-Х., 1991; Верстюк В.Ф. Махновщина. К., 1991; Сургай Г. Сільське господарство України, уроки минулого і сучасний аграрний курс. К., 1991; Панченко П.П. Перший "радянський голод" // Профспілкува газета, 1991.-№ 27; Він же. Соціальна руїна України. Хрещата дорога історії // Україна. Короткі нариси з проблем історії. К., 1992.-С.1-28 та ін.

До окремої групи належать праці, присвячені політиці українізації. Саме цей курс в значній мірі обумовлював кадрові зміни в системі Наркомзему України. Тривалий час проблеми, пов'язані з українізацією, були закриті для дослідницького аналізу. Зазначимо, що в період, так званої, "відлиги", з'явилося декілька праць, в яких висвітлювались питання українізації державного апарату¹. В сучасних умовах історики мають сприятливі умови для всебічного вивчення політики українізації. З'явилися цікаві праці на цю тему², але їх очевидно слід вважати лише першими підходами в науковому аналізі цієї широкої і цікавої проблеми.

Що стосується російської історіографії, то слід відзначити значний вклад в розробку аграрної історії В.П.Данилова. Так, наприкінці 70-х років з'явилися його дві великі монографії, одна з яких присвячена аналізу селянських господарств, а в іншій розглядається система соціально-економічних відносин і обумовлена ними класова структура села. Автор відобразив цілісну картину села в нелівський період. Дані праці дають уявлення про взаємовідносини держави і селянства³.

Цікаві розробки містяться в працях інших дослідників, присвячених різноманітним проблемам нової економічної політики⁴. Видаються оригінальні розробки західних вчених, а також авторів з української діаспори, що висвітлюють альтернативні точки зору на

1 Бабій Б.М. Українська радянська держава /1921-1925 рр./, С.279-292.

2 Замковий В.М. Микола Скрипник: Сторінки політичної біографії // Про минуле - заради майбутнього, Київ, 1989.-С.247-264; Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Там же.-С.519-551; Лозицький В.С. Політика українізації в 20-50-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр.іст.журн.-1989.-№ 8.-С.46-55; Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Держава і українська інтелігенція /деякі проблеми взаємовідносин у 20-х - на початку 50-х рр./ К., 1990.-С.8-26; Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Укр.іст.журн.-1991.-№ 4.-С.43-54; № 8.-С.50-41.

3 Данилов В.П. Советская доколхозная держава: население, землепользование, хозяйство. М., 1977; Його ж. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., 1979.

4 Голанд Ю. 1921 год: На крутом повороте // Полит. образо-

проблеми управління і розвитку сільського господарства України¹. Із загального огляду літератури можна зробити висновок, що проблема діяльності Наркомзему України в 1921-1927 рр. не отримала належного висвітлення в історичних дослідженнях, а тому гідна стати темою спеціальної самостійної наукової розробки.

Метою дисертаційного дослідження є аналіз діяльності державного органу - Наркомзему України в умовах нової економічної політики. У відповідності з поставленими цілями вирішуються такі завдання:

- розкрити стан наукової розробки проблеми, дати аналіз і класифікацію літератури і джерел по темі дослідження;
- простежити обставини створення Наркомату, його функції та обсяг повноважень;
- дати аналіз внутрішньої організації НКЗ України: структура, кадри, бюджет, особливості діловодства;
- дослідити напрямки, форми і методи діяльності Наркомзему України, їх еволюцію в конкретних історичних умовах та вплив на зміни аграрних відносин на селі;
- проаналізувати систему установ української держави, їх взаємозв'язок з низовою ланкою;
- виявити проблему взаємодії державних земельних органів України та Росії;
- іден^{ти}фікувати дієвість функціонування Наркомзему України до реалій його місця і ролі в державному будівництві, організації господарювання на селі в специфічних умовах непу.

вание, 1989. - № 4. - С. 47-53; Борисов Ю.С. Эти трудные 20-50-е годы // Страницы истории советского общества. М., 1989. - С. 121-156; Горин М.М. Альтернативы и кризисы в период непа /К вопросу о социально-экономических проблемах внутрипартийной борьбы в 20-е гг. // Вопросы истории КПСС. - 1990. - № 1; Він же. НЭП: Поиск путей развития. - М., 1990 та ін.

І Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960. - Мюнхен, 1965; Э. Карр. История Советской России. Большевицкая революция 1917-1923 гг. Т. I-2. М., 1990; Його ж. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917-1929. М., 1990; Субтельний О. Україна. Історія. Київ. 1992. - 2 вид. та ін.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що дослідником вперше в історичній науці здійснена спроба комплексного, всебічного, систематизованого аналізу діяльності Народного комісаріату земельних справ України. Введено в науковий обіг значну кількість передусім архівних, а також інших джерел, що дозволило пошукачеві уточнити факти, події, явища, реально виважити статистичні дані під цілком новим кутом зору, в контексті нового мислення простежити історичний процес, що мав місце в 20-х рр. Висвітлені як набутки, так і головне - труднощі, недоліки, прорахунки в діяльності земельних органів.

З метою об'єктивного висвітлення діяльності Народного комісаріату земельних справ України дисертантом використаний цілий комплекс джерел.

Домінуюче місце в ньому займає фонд 27 Наркомзему України, який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів державної влади і органів державного управління /ЦДАВО України/. У фонді зосереджені звітні матеріали та плани центрального апарату НКЗ України і його місцевих органів, копії протоколів Раднаркому України та Української Економічної Ради, на яких обговорювалися принципові питання розвитку сільського господарства республіки, різноманітні положення Наркомзему та його підрозділів, документи, що характеризують його структуру та штати, їх взаємозв'язок, списки співробітників центрального апарату та його місцевих органів тощо. Також використовувалися фонди ВУЦВК /Ф.1/, Раднаркому України /Ф.2/, Наркомюсту /Ф.5/, Наркомосу /Ф.166/, Держплану /Ф.557/, Всеукраїнському /Ф.2360/ та ін.

Для висвітлення окремих питань використовувалися архівні матеріали Центрального державного архіву громадських організацій України /ЦДАГО України/ та Центрального державного архіву народного господарства /ЦДАНГ у Москві/ Фонд 478 Наркомзему РСФРР/. Абсолютна більшість документів вводяться в науковий аналіз вперше, тим паче, що чимало з них в користування не видавалися або були обмеженими.

В роботі широко використовувалися "Збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України" /за 1921-1927рр./, "Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР" /за 1917-1924 рр./, "Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР" /за 1924-1927рр./. Ці документи дозволяють проаналізувати законодавчу базу, на якій

грунтувалась діяльність Наркомзему України та його місцевих органів. Вони містять закони, інші нормативні акти, які регулювали суспільні відносини в аграрній галузі, формували штати та впливали на кадрові зміни тощо.

В періодичних виданнях комісаріату "Бюлетень Наркомзему"¹ та "Вісник Наркомзему"² постійно публікувалися не тільки законодавчі акти, інструкції, але й положення, структура, штати, звіти про діяльність, аналітичні матеріали. Журнали містять основні накази і розпорядження по Наркомату, що дозволяє послідовно простежити в поєднанні з іншими джерелами організаційну структуру, методи роботи, взаємозв'язок з місцевими органами. Наркомзем в період нової економічної політики видавав журнали "Радянський селянин", "Бемельник", "Опытное дело", "Ветеринарное дело", "Агрономия и землеустройство", "Коллективы Украины", "Обзор аграрных работ на Украине за 1923-25 гг. и операционные годы", "Бюджетно-раховничі записи", "Огляд сільського господарства за даними кореспондентів" та ін. Вони містять чимало цікавих емпіричних матеріалів, довідкових джерел, рекомендацій тощо.

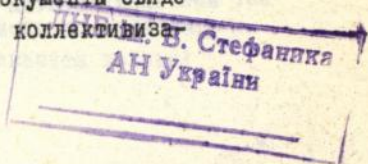
Значний інтерес викликає збірник документів з історії колективізації на Україні, збірник документів і матеріалів з історії села напередодні колективізації, в яких представлені матеріали, що характеризують політику держави в аграрній галузі³.

Завдяки значній кількості документів, висвітленню подій у межах всієї України на трьотомнику "Історія колективізації сіль-

1 Бюлетень Народного комісаріату земельних справ УСРР" /1922-1954 рр./ з № 1 за 1922 р. виходив російською мовою під назвою "Бюллетень Народного комиссариата земледелия" з № 1 за 1926 р. виходить українською мовою. В 1926 р. публікується як додаток до "Вісника Народного комісаріату земельних справ".

2 "Вісник Народного комісаріату земельних справ УСРР" /1925-1926 рр./. В 1925 р. мав додаток "Захист рослин", в 1926 р. мав додаток "Бюлетень Народного комісаріату земельних справ".

3 Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів 1917-1957 рр.: 56 документів і матеріалів: У 3 т.-К.: 1962-1971; Документи свідчать. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1952 гг.-М., 1989.

ського господарства Української РСР. 1917-1967 рр." варто зупинитися. В ньому значне місце займають нормативні документи. Вони представлені інструкціями союзного та республіканського наркомземів, партійними рішеннями з питань аграрної політики, постановами та об'їзниками, листами Раднаркомів СРСР та УРСР, Президії ЦКК - Колегії РСі, матеріалами Української економічної наради, Всеробітземлісу, Укрколгоспцентру, правління "Сільського господаря".

Центральне місце у тритомнику, як за своєю чисельністю, так і за значенням, посідають матеріали про організаційний та господарський розвиток колгоспів. Вони представлені, зокрема, звітною документацією колгоспів, матеріалами обстежень, а також складеними на їх базі зверненнями та оглядами. Тритомник присвячений цілком одній проблемі - проведенню колективізації на Україні, Концепція відбору документів демонструє повну єдність з усталеними у 60-70-х рр. офіційними поглядами на історію колективізації. Ретельному селекціонуванню було піддано джерела: основним критерієм їх стала тема успіхів сільського господарства. У той же час окремі матеріали містять об'єктивну інформацію, яка руйнує усталені стереотипи.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що її фактичний матеріал, основні положення та висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих наукових праць з проблем історії України, підготовці синтезованих робіт з історії аграрних відносин, державотворення, при читанні нормативних лекційних курсів, спецкурсів для студентів вузів тощо.

Апробація роботи. Дисертаційне дослідження обговорювалось на засіданнях відділу сучасної історії України Інституту історії України АН України, кафедри новітньої історії України Запорізького держуніверситету. Основні положення дисертації апробувались на міжнародних наукових конференціях: "Методологічні проблеми історичної науки" /Мінськ, 29 вересня - 1 жовтня 1992 р./, "Актуальні проблеми психології: традиції та сучасність" /Київ, 9-11 червня 1992 р./, республіканських науково-практичних конференціях "До нової України - шляхом реформ" /Київ, 14-16 березня 1992 р./, "Гуманізація і гуманітаризація - пріоритетний напрямок державної політики України в галузі вищої освіти" /Дніпропетровськ,

13-15 травня 1992 р./, "Людинознавчі філософські читання: Гуманізм, людина, культура" /Дрогобич, 8-10 жовтня 1992 р./ тощо.

В основу структури дисертації покладений проблемно-хронологічний принцип, що дозволяє найбільш повно й об'єктивно висвітлити досліджувану проблему, виявити властиві особливостям періоду Іманентні чинники, простежити певні закономірності.

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження і складається із вступу, трьох розділів, заключення, списку використаних джерел і літератури.

II. Структура і зміст роботи.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, дається історіографічний огляд літератури, характеристика джерел, визначені мета і завдання дослідження, його наукова новизна і практичне значення.

У першому розділі - "Перебудова структури Наркомзему України в період нової економічної політики" - дається загальна характеристика стану сільського господарства України в період переходу до нової економічної політики, комплексно аналізується реорганізація структури НКЗ України в 1921-1927 рр.

На основі аналізу документальних даних робиться висновок, що сільське господарство, зруйноване громадянською війною, перебувало в стані глибокої кризи, господарських руйнацій. Занепад сільського господарства в землеробській державі з її переважаючим сільським населенням обумовлює разом з тим, загальний занепад суспільства. Розвиток промисловості цілком залежав від стану сільського господарства не тільки з точки зору джерел сировини, але й у зв'язку з падінням купівельної спроможності населення. Сільське господарство перетворювалось в натурально-споживчу систему, ринок фактично не існував. За цих умов на перше місце висунулось невідкладне завдання відбудови сільського господарства, переростання його натуральної природи в напрямку організації на основі товарно-грошових відносин.

Під час громадянської війни Наркомзем України був складовою частиною унітарної системи, централізм закріпачував ініціативу місцевих органів. Тому з переходом до непу набуло актуальності питання перебудови центральних та місцевих земельних органів.

Аналіз архівних джерел дає можливість визначити головні

напрямки реалізації цієї політики:

- створення ефективної структури центральних та місцевих земельних органів;
- максимальна економія коштів на організаційно-адміністративні видатки. З цієї метою неодноразово здійснюється скорочення штатів центрального апарату та місцевих органів НКЗ України;
- облік різноманітних прибуткових джерел. Зокрема, з цієї метою було створено Центральне управління державних земель та фондів, головним завданням якого була відбудова державних господарств, земель та організація їх раціонального використання;
- залучення широких верств селянства до витрат, що мали виробниче призначення. В кінцевому рахунку, тим самим, збільшувались ресурси сільського господарства. З цієї метою створювались акціонерні товариства, окремі підрозділи працювали в умовах господарування.

Автор детально аналізує Положення про Наркомзем України та його місцеві органи, яке визначало структуру, функції, обсяг повноважень земельних органів України. Необхідно відзначити, що хоча Положення розроблялося під певним впливом російських проектів, але воно містило істотні відміни. Положення про НКЗ України мало, по-перше, іншу структуру управління. По-друге, значну увагу було зосереджено на характері взаємовідносин Наркомзему з різними органами та структурами. По-третє, в ньому був досить чіткий порядок призначення співробітників.

Відзначається, що структура НКЗ України та його місцевих органів, що склалася в 1923 р. і діяла до 1927 р., була досить сталою. Адміністративно-територіальна реформа, яка відбувалася на протязі 1923-1925 рр., також внесла зміни в систему діючих земельних органів. З появою округів та районів були утворені окружні та районні земельні Управління. У розділі робиться висновок, що перебудова структури Наркомзему України та його місцевих органів 1921-1927 рр. відповідала вимогам часу, впливала з єдності змісту і форми, при визначальній ролі змісту щодо форми, їх взаємозв'язку і взаємозалежності.

У другому розділі - "Наркомзем України в управлінні сільським господарством республіки" комплексно досліджуються головні напрямки аграрної політики, яку здійснював НКЗ України. Аналіз архівних документів переконує в тому, що в 1921-1922 рр. головна

увага Наркомзему України була, головним чином, зосереджена на проблемі боротьби з голодом, який охопив губернії, що були основними у виробництві продовольчого, товарного та фуражного зерна. Масштаби стихійного лиха не дали б таких страшних наслідків, якби їм не передували інші події: чотирирічна світова війна, трирічні беззупинні військові ревізії, що здійснювалися і, нарешті, наслідки політики воєнного комунізму по відношенню до українського села. Питання агрономічної допомоги населенню відійшли на задній план.

Автор визначив головні тенденції земельної політики, які зводилися до:

- здійснення землеустрою, закріплення індивідуального землекористування з наданням йому ознак власності;
- зміцнення фермерського типу господарювання;
- реорганізація українського сільського господарства в напрямку інтенсифікації та задоволення вимог національної економіки;
- послаблення домінуючого становища в рослинництві зернових культур;
- розвиток технічних культур, як сировинної бази для національної промисловості;
- товаризація скотарства;
- озброєння сільського виробника засобами виробництва;
- створення системи сільськогосподарського кредиту;
- розгортання кооперативної діяльності.

У розділі висвітлені як набутки, так і головне - труднощі, недоліки, прорахунки в діяльності земельних органів.

У третьому розділі - "Проблеми кадрової політики Наркомзему України" аналіз починається з витоків цієї політики. В 1918 р., коли земства були розформовані, земські агрономи майже повністю перейшли на кооперативну роботу, серед інших і в Спілку кооператорів м. Харкова. Саме ця організація і стала основою кадрового потенціалу НКЗ України. Розглядаються істотні труднощі організаційного періоду існування Наркомзему. Широко використовуючи архівні джерела, автор детально аналізує хід здійснення політики української, яка передбачала призначення на відповідальні посади в державному апараті осіб корінної національності, широке впровадження української мови в усі галузі життя тощо.

Відчувався значний дефіцит фахівців, особливо на периферії, тому керівництво Наркомзему України здійснювало низку заходів по

підготовці та перепідготовці кадрів: організація різноманітних курсів для агрономів, сільськогосподарських шкіл, виплата стипендій студентам агрономічних факультетів тощо.

Автор приходить до висновку, що Наркомзем України відіграв помітну роль у відродженні селянського господарства України в період здійснення нової економічної політики. Цьому сприяло те, що апарат цього відомства значною мірою складався з агрономів, ветпрацівників, які професійно займалися проблемами сільського господарства.

У закінченні підведені підсумки дослідження, сформульовані загальні висновки.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. Перебудова структури Народного комісаріату земельних справ України в 1921-1927 рр. // Україна. Проблеми історії в контексті нового мислення.-К., 1992.-С.58-62.

2. Взаємодіяльність Наркомзему України з акціонерними товариствами // Україна. Короткі нариси з проблем історії.-К., 1992.-С.81-94.

3. Олександр Чаянов та проблеми вищої освіти // Гуманізація і гуманітаризація - пріоритетний напрямок державної політики України в галузі вищої освіти. Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. 13-15 травня 1992. Дніпропетровськ, 1992.-С.52.

4. О.В.Чаянов про виховну функцію вищої освіти // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. Тези доповідей міжнародних наукових Костяківських читань. 9-11 червня 1992, т.І, К., 1992.-С.186.

5. Гуманізація суспільно-політичної думки України та її вплив на культурно-познавальне різноманіття молодіжних формувань // Г.С.Сковороді-270. Тези виступів наукової міжвузівської конференції. 5 грудня 1992. Кіровоград, 1992 /в співавторстві/.-С.51.

Наукова консультація по III розділу

також - Кравченко В.І; доктор історичних наук.

Підп. до друку 26.03.93 р. Формат 60x84/16. Папір ове.
Друк. ове. Умов. друк. л. 1.16. Умов. фарб.-відб. 1.16
Обл.-вид.л. 1 . Тираж 100 прим. Замовлен. 811

Інститут проблем матеріалознавства
ім.І.М.Францевича АН України
252680, Київ-680, ДСП, вул.Кржижанівського, 3.

Дільниця Оперативної поліграфії
Інституту проблем матеріалознавства
ім.І.М.Францевича АН України
252680, Київ-680, ДСП, вул.Кржижанівського, 3.

465297

AB 27.311

AB 27.311